

ВИВЧЕННЯ АНТРОПОГЕННОГО ВПЛИВУ НА РЕЛЬЄФ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Діяльність людини вже не одну тисячу років виступає ще й чинником рельєфотворення. Проте лише з 50-х років ХХ століття намітилась, як зауважив Ф.М. Мільков, „антропогенізація“ природознавчих наук, відокремились антропогенні розділи у геології, геоморфології, гідрогеології, кліматології, гідрології суші та біогеографії [28]. Зрозуміло, що тоді ніхто особливо не переймався історією щойноствореної антропогенної геоморфології, однак історія антропогенної геоморфології як науки в Україні **постає проблемою** тепер, коли з одного боку, накопичено достатньо практичних і теоретичних здобутків, які можна узагальнити й систематизувати, а з іншого, відбувається постійне зростання й урізноманітнення впливу антропогенного чинника, і без знань про особливості антропогенного рельєфотворення у минулому неможливо спрогнозувати майбутні зміни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що саме історії антропогенної геоморфології приділяється мало уваги. Те, як вивчався українськими вченими першої половини ХХ ст. антропогенний вплив на рельєф, розглядалось нами [23], спробу загалом охарактеризувати розвиток антропогенної геоморфології в Україні зробив Г.І.Денисюк [13].

Таким чином, **невирішеною у даній проблемі залишається низка питань**, головні з яких – періодизація розвитку української антропогенної геоморфології; головні напрямки антропо-геоморфологічних досліджень українських вчених; роль географічних шкіл; а також висвітлення антропогенного рельєфотворення у наймасовіших публікаціях з геоморфології України; зміни засад типізацій і класифікацій антропогенного рельєфу; залучення нових методів геоморфологічних досліджень.

Мета даної статті – на основі аналізу матеріалів, що розглядають антропогенне рельєфотворення в Україні, виявити закономірності й етапи розвитку української антропогенної геоморфології у другій половині ХХ ст., прослідкувати зв'язок із зробленим у цій сфері у першій половині ХХ ст.

Результати досліджень свідчать, що 20-40-і роки ХХ ст. можна віднести до періоду зародження антропогенної геоморфології в Україні. Період зародження будь-якої науки характеризується, насамперед, накопиченням фактів, які поки що тільки натякають про можливість створення нової галузі, в якій ще навіть немає назви (термін “антропогенна геоморфологія” запропоновано Е.Фельсом у 1957 році [40]).

У першій половині ХХ ст. українські географи, геоморфологи, геологи почали приділяти увагу антропогенним і природно-антропогенним формам рельєфу та рельєфотвірним процесам. Про вплив людини на ерозійні та флювіальні процеси, створені ними природно-антропогенні форми рельєфу, а також про деякі антропогенні форми рельєфу писав Степан Рудницький, звертався до цих питань Павло Тутковський, йдеться про них і у підручниках з геоморфології України Миколи Дмитрієва і Володимира Бондарчука, підручниках з географії України того часу [33, 37, 14, 6, 9]. Не дивно те, що акцент робився на процеси, які впливають у першу чергу на сільське господарство, адже на той час саме ця галузь була провідною в економіці України. Але нагромаджувались дані і про перетворення рельєфу внаслідок промислової діяльності. І зрештою, накопиченого матеріалу стало достатньо для перших класифікацій, які є одним з головних завдань наукових досліджень і підтверджують право певної галузі науки на існування.

У другій половині ХХ ст. антропогенний чинник вже вивчається систематично і різносторонньо. Існують різні напрями досліджень: вивчення

антропогенного рельєфу (антропогенних і природно-антропогенних форм, процесів, рельєфотвірних відкладів та їх систематизація); вивчення поведінки рельєфу під впливом людської діяльності, особливо оцінка стійкості рельєфу і геоморфологічного ризику; визначення рівня антропогенного навантаження і прогноз подальших змін у природно-антропогенних геоморфологічних системах; пристосування і перетворення рельєфу для потреб містобудування; моделювання за допомогою геоінформаційних технологій.

Підручники з геоморфології України теж містять матеріал про антропогенний рельєф. Про вплив людини на рельєф йдеться у підручнику П.М.Цися „Геоморфологія УРСР“, виданому у Львові 1962 року. Зокрема, про підвищення базису ерозії і посилення акумуляції рік унаслідок створення Дніпровської і Каховської ГЕС та розвиток на берегах Каховського моря форм озерної абразії й акумуляції. Своєрідні техногенні форми створюють залізничні насипи і виїмки, конусоподібні горби порід на Донбасі [38].

Зате у найновішому підручнику з геоморфології України, „Геоморфології Української РСР“, виданій за редакцією І.М. Рослого 1990 року в Києві, прикладній і антропогенній геоморфології присвячено цілий розділ, написаний Е.Т. Палієнком. Зокрема, тут описано характерні ознаки антропогенних змін рельєфу території України, за ступенем цих змін виділено 4 райони (сильно перетвореного, перетвореного, середньо перетвореного і слабо перетвореного рельєфу), подано класифікацію антропогенного рельєфу України на інженерно-будівельний, гірничо-промисловий, агрогенний і селитебний [10].

Класифікації антропогенних форм рельєфу і геоморфологічних процесів подано також у „Пошуковій та інженерній геоморфології“ Е.Т.Палієнка [32].

Антропогенне рельєфотворення розглядається у працях з екологічної геоморфології І.Ковальчука, О.Адаменка, Г. Рудька, В. Стецюка, Ю. Сілецького [1, 20, 36].

Хоча оцінка антропогенного чинника – невід’ємна частина інженерно- та еколого-геоморфологічного аналізу, для розвитку яких доклали значних зусиль саме українські вчені, однак слід визнати, що в Україні галузь антропогенної геоморфології ще цілком не сформувалась, не видано жодної монографії лише з вказаної проблематики. Зате у другій половині ХХ ст. з’явилося багато публікацій, які прямо чи опосередковано торкаються перелічених вище напрямів досліджень антропогенного рельєфу.

Діяльність людини як одна з активних причин зсувоутворення розглядається А.М.Дранніковим ще у 40-х – 50-х роках ХХ ст. [16]. Вплив інженерних споруд на розвиток зсувів досліджував Г.Г.Великий, який визначив, що головною причиною розглянутих ним зсувів на залізниці є підрізання схилу шляхом влаштування виїмок [7]. Барщевський М.Є. вказує на антропогенні причини підтоплення [2]. Він же разом з Р.П.Купрашем та Ю.М.Швидким вивчав антропогенні відклади на території Києва [4], рельєф Києва і проблеми екології [3]. Ю.М.Швидкий досліджує техногенний морфогенез на території цілої України і гірничо-промислових районів зокрема [39].

Методика картографування антропогенного рельєфу подана Я.С.Кравчуком [25]. Низка публікацій стосується стійкості рельєфу на урбанізованих територіях, зокрема, Г.Б.Острроверх [29-30].

Різним аспектам антропогенного впливу на довкілля, у тому числі на рельєф, присвячені статті Є.В.Єлісеєвої, а саме динамічній рівновазі в умовах антропогенного впливу, у тому числі кількісній оцінці порушень екологічної рівноваги при антропогенних змінах природних комплексів водойм та природного середовища в умовах розробок мінеральної сировини, техногенним формам рельєфу міста Одеси [17, 18].

Окрім розгляду розвитку антропогенної геоморфології в Україні, Г.І.Денисик на Подільській височині у долині Південного Бугу саме на основі форм рельєфу й особливостей геоморфологічних процесів виділив 6 типів кар’єрно-відвальних геосистем [12] тощо.

За останні десять років в Україні захищено понад півтора десятка кандидатських і докторських дисертацій з географії, присвячених проблемам антропогенного впливу на довкілля. Найбільше дисертацій на цю тему в ландшафтознавстві. У геоморфології досліджувався геодезичний моніторинг техногенного рельєфу [24], інженерно-геоморфологічний аналіз рельєфотвірних процесів [34], морфологічний аналіз рельєфу для інженерних потреб [11], які прямо чи опосередковано пов’язані з антропогенним впливом на рельєф.

Особливо хочеться виділити дослідження урбанізованих територій, а саме історії, сучасного стану і перспектив освоєння природно-територіальних комплексів міста Львова й

околиць [26], методики ландшафтного аналізу урбанізованих територій (на прикладі міста Києва) [15], ландшафтно-екологічного аналізу території великих міст (на прикладі міста Рівного) [27] і, особливо, факторів та критеріїв оцінки стійкості рельєфу урбанізованих територій (на прикладі міста Києва) [31].

Тісно пов'язана з досліджуваними проблемами тематика багатьох робіт науково-дослідної лабораторії інженерно-геоморфологічних досліджень, створеної у 1988 р. на географічному факультеті Львівського університету імені Івана Франка. Однією з перших тем була „Ландшафтно-архітектурна оцінка рельєфу нової забудови м. Львова“, а серед провідних напрямів досліджень лабораторії – інженерно-геоморфологічний аналіз для потреб містобудування й інженерно-геоморфологічне картографування [21].

Багато уваги у працях геоморфологів львівської школи приділялось антропогенним і природно-антропогенним процесам, зокрема ступеню антропогенної трансформації річкових систем як показнику динаміки рельєфу [22], проблемам сульфатного карсту Львова [5], змінам в озерних екосистемах під впливом антропогенного фактора [19], впливові антропогенних чинників на розвиток і поширення ярів у басейні Дністра [35], антропогенній суфозії у Львові [8].

Підсумовуючи вище сказане, зупинімося на особливостях кожного з етапів розвитку антропогенної геоморфології в Україні. У період зародження (до середини ХХ ст.) звертається увага на антропогенні геоморфологічні процеси у працях класиків української географії, з'являється класифікація антропогенних форм рельєфу В.Бондарчука. Все це засвідчує необхідність поглиблення теоретико-методичної бази, термінологічного апарату і проведення відповідних польових досліджень. Ці проблеми частково були вирішені на наступному етапі - становлення і розвитку (50-80 роки ХХ ст.), коли багато уваги дослідників припало на антропогенні рельєфотвірні процеси, менше - на антропогенні форми рельєфу, однією з провідних тем практично відразу стали особливості антропогенного впливу на рельєф міст та оцінка наслідків цього впливу. Однак попри всі здобутки, не було видано монографій, присвячених тільки антропогенній геоморфології, дослідження якої й надалі залишились швидше складовими досліджень прикладної геоморфології. Тому не дивно, що на наступному етапі - тимчасового занепаду (з 90-х років ХХ ст. і дотепер) - проблематика антропогенної геоморфології практично розчинилась у еколого- та інженерно-геоморфологічних дослідженнях, не створено детальної класифікації антропогенних геоморфологічних процесів і форм рельєфу для України. Вихід з цієї ситуації – в розробці нових напрямів, зокрема, пов'язаних з вивченням архітектурного рельєфу.

1. Адаменко О., Рудько Г., Ковальчук І. Екологічна геоморфологія. – Івано-Франківськ : Факел, 2000. – 411 с.
2. Барщевский Н.Е. Теоретические и прикладные проблемы борьбы с подтоплением отдельных территорий Украинской ССР // Физическая география и геоморфология. – 1989. Вып. 36. – С. 37-44.
3. Барщевский Н.Е., Купраш Р.П. Рельеф территории Киева и проблемы экологии // Геологический журнал. – 1991. - №2. – С. 3-14.
4. Барщевский Н.Е., Купраш Р.П., Швыдкий Ю.Н. Геоморфология и рельефообразующие отложения г.Киева. – К.: Наукова думка, 1989. – 195 с.
5. Богуцький А.Б., Волошин П.К. Проблеми вивчення сульфатного карсту Поділля // Вісник Льв. у-ту. Сер. геогр. – 1994. Вип.19. – С. 155-161.
6. Бондарчук В.Г. Геоморфология УРСР (геологічний розвиток рельєфу УРСР). – К.: Радянська школа, 1949. – 243 с.
7. Великий Г.Г. К вопросу о влиянии инженерных сооружений на развитие оползней. – Львов : Льв. геолог. о-во при госуниверситете им. И.Франко, 1959. – 25 с.
8. Волошин П. Развитие антропогенной суфозии у центральной части Львова та її екологічні наслідки // Вісник Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 2001. Вип.28. – С. 42-46.
9. Географія українських і сумежних земель / За ред. В. Кубійовича. – Краків-Львів : Українське видавництво, 1943. – 520 с.
10. Геоморфология Украинской ССР : Учеб. пособие / Под ред. И.М.Рослого– К.: Вища школа, 1990.– 287 с.
- 11.

Горішний П.М. Морфологічний аналіз рельєфу для інженерних потреб (на прикладі Західного Поділля): Автореф. дис...канд. геогр. наук:11.00.04 / ЛДУ. – Львів, 1998. – 19 с. 12. Денисик Г.І. Воздействие горнодобывающей промышленности на геоконтакты долины Южного Буга в пределах Подольской возвышенности // Физическая география и геоморфология. – 1979. Вып. 21. – С. 65-68. 13. Денисик Г.І. Антропогенна геоморфологія України // Українська геоморфологія: стан і перспективи. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Львів, 1997. – С. 26-28. 14. Дмитрієв М.І. Рельєф УСРР (геоморфологічний нарис). – Харків: Радянська школа, 1936. – 168 с. 15. Дмитрук О.Ю. Методика ландшафтного аналізу урбанізованих територій (на прикладі міста Києва): Автореф. ... канд. геогр. наук : 11.00.11 / Київський університет імені Тараса Шевченка. – К., 1993. – 22 с. 16. Дранников А.М. Опозни. Типы, причины образования, меры борьбы. – К.: Изд. отдел Укргипросельстроя, 1956. – 102 с. 17. Елисеєва Е.В. Динамическое равновесие в условиях антропогенного воздействия на природную среду // Тез. докл. Всесоюз. техн. совещ. по динамике берегов водохранилищ, их охране и рац. использованию. – Черкассы, 1979. – Кн.4. – С. 37-40. 18. Елисеєва Е.В. Техногенные формы рельефа в пределах г. Одессы // Тез. докл. Всесоюз. конф. „Проблемы инженерной географии“. – М., 1987. – С. 123-125. 19. Карпенко Н.І. Зміни в озерних екосистемах під впливом антропогенного фактора // Вісник Льв. ун-ту. Сер. геогр. – 1994. Вип.19. – С. 110-116. 20. Ковальчук І.П. Регіональний еколого-геоморфологічний аналіз. – Львів: Інститут українознавства, 1997. – 440 с. 21. Ковальчук І., Кравчук Я. Кафедрі геоморфології Львівського національного університету – 50 // Вісник Льв. ун-ту. Сер. геогр. – 2001. Вип.28. – С. 3-16. 22. Ковальчук І.П., Штойко П.І. Степень антропогенной трансформации речных систем как показатель динамики рельефа // Географические проблемы освоения Вост. районов СССР. – Иркутск, 1984. – С. 56-59. 23. Колтун О. Проблема антропогенного впливу на рельєф у працях українських вчених 20-40-х років ХХ століття // Історія української географії. – 2002. Вип.1(5) . – С. 53-56. 24. Кравців С.С. Геодезичний моніторинг техногенного рельєфу (на прикладі Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну): Автореф. дис... канд. техн. наук: 11.00.11 / Техн. ун-т нафти і газу. – Івано-Франківськ, 1995. – 18 с. 25. Кравчук Я.С. Інженерно-геоморфологічне картографування: Навч. посібник. – Львів: Світ, 1991. – 144 с. 26. Круглов И.С. История, современное состояние и перспективы освоения природных территориальных комплексов города Львова и его окрестностей: Автореф. дисс. ...канд. геогр. наук: 11.00.01 / Ин-т географии НАНУ. – К., 1992. – 22 с. 27. Меліхова Т.Л. Ландшафтно-екологічний аналіз території великих міст за станом міського середовища (на прикладі м. Рівного): Автореф. дис. ... канд. географ. наук: 11.00.11 / КНУ. – К., 2000. – 19 с. 28. Мильков Ф.В. Антропогенное ландшафтоведение, предмет изучения и современное состояние // Влияние человека на ландшафты. – М.: Мысль, 1977. – С. 11-27. – (Вопросы географии; Сб. 106). 29. Островерх Г.Б. До питання стійкості геоморфосистем урбанізованих територій // УГЖ. – 1997. – №1. – С. 23-28. 30. Островерх Г.Б. Комплексний аналіз рельєфу при інженерно-геоморфологічних дослідженнях урбанізованих територій // УГЖ. – 1997. – №2. – С. 22-30. 31. Островерх Г.Б. Фактори та критерії оцінки стійкості рельєфу урбанізованих територій (на прикладі м. Києва): Автореф. дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.04 / НАНУ, Ін-т географії. – Київ, 1999. – 17 с. 32. Палиєнко Э.Т. Поисковая и инженерная геоморфология. – К.: Вища школа, 1978. – 200 с. 33. Рудницький С. Основи землезнання України. Часть перша. Фізична географія. – Прага, 1923. – 199 с. 34. Рудько Г.І. Інженерно-геоморфологічний аналіз рельєфоутворюючих процесів (на прикладі Карпатського, Кримського та Кавказького регіонів): Автореф. дис. докт. географ. наук: 11.00.04 / НАНУ, Ін-т географії. – К., 1996. – 55 с. 35. Симоновська М.Я. Вплив антропогенних чинників на розвиток і поширення ярів у басейні Дністра // Вісник Льв. ун-ту. Сер. геогр. – 1998. Вип.22. – С. 132-135. 36. Стецюк В., Сілецький Ю. Основи екологічної геоморфології. – К.: Четверта хвиля, 2000. – 368 с. 37. Тутковський П. Загальне землезнавство. – Харків: Державне видавництво України, 1927. – 496 с. 38. Цись П.М. Геоморфологія УСРР. – Львів: Вид-во Льв. ун-ту, 1962. – 224 с. 39. Швидкий Ю.М. Дослідження техногенного морфогенезу на території України // Фундаментальні географічні дослідження (стан, проблеми, напрямки). Тези доп. наук. конф. – К., 1994. – С. 203-204. 40. Fels E. Anthropogene Geomorphologie // Scientia. – 1957. – 92, №10. – S. 255-260. – Привед. по: РЖ География. – 1960. – №10. – 25993.

Oksana Koltun. The study of anthropogenic influence on the relief in Ukraine (2nd half of 20th century). In the article the analysis of anthropogenic relief study by Ukrainian scientists is given. The characteristics of anthropogenic geomorphology historical periods are considered.